

بعضی ویژگی‌های ابیات شیرازی سعدی در مثلثات

دکتر علی اشرف صادقی
دانشگاه تهران

چکیده:

در این مقاله کوشیده شده است تا ضمن بررسی نسخه‌های مختلف از مثلثات سعدی شیرازی و بیان نارسایی‌ها و کاستی‌های آنها و با توجه به این‌که هیچ محققى اطلاعات علمى دقیقى از تلفظ و ساختار گویش شیرازی سعدی ارایه ننموده است، به ضرورت تصحیح این اشعار براساس نسخه‌های معتبر و مضبوط و بحث دربارهٔ زبان آن‌ها پرداخته شود. بدین منظور نگارنده شش نسخه از کلیات را که به اصل یا عکس آنها دسترسى داشته و اشعار مورد نظر در آنها به صورت قابل قبولی ضبط شده، برگزیده، مورد بحث و بررسی قرار داده است.

کلید واژه: سعدی، مثلثات، گویش شیرازی.

در کلیات سعدی، ۵۶ بیت به نام مثلثات وجود دارد که ۱۸ بیت آن به عربی، ۱۸ بیت به فارسی و ۱۸ بیت دیگر به گویش قدیم شیراز است. نخستین بار ادوارد براون، ایران‌شناس انگلیسی در مقاله‌ای به انگلیسی با عنوان: "Some Notes on the Poetry of the Persian Dialects" که در سال ۱۸۹۵ در صفحات ۷۷۳-۸۲۵ *Journal of Royal Asiatic*

"Society" به چاپ رساند، اشعار شیرازی مثلثات را با شرح و ترجمه انگلیسی منتشر کرد. او این اشعار را - همراه با اشعار گویش دیگری از حافظ و علیرضا [تجلی] بهبهانی و ابواسحق اطعمه شیرازی و غیره - براساس نسخه‌ای که دوست براون شیخ «الف» کرمانی (که ظاهراً همان شیخ احمد روحی است) برای او فرستاده بوده، به چاپ رسانده است. پس از براون، کلیمان هوار (Clément Huart) فرانسوی در مقاله دیگری با عنوان «گویش شیراز در [کلیات] سعدی» که در مجموعه سخنرانی‌های یازدهمین کنگره بین‌المللی خاورشناسان (منعقد شده در ۱۸۹۷ در پاریس) به چاپ رسید، این اشعار را براساس چند نسخه خطی کلیات سعدی که بیشتر آنها به کتابخانه ملی پاریس تعلق دارند، از نو مقابله، تصحیح و به فرانسه ترجمه کرد. مشخصات این مقاله چنین است: "Le dialecte de Chirâz dans Sa'dê", *Actes du Onzième Congrès international des Orientalistes*, III, Paris ۱۸۹۹, pp. ۸۱-۹۲. هوار بدون اشاره به تلفظ کلمات و ساخت‌های دستوری گویش شیرازی، این ابیات را معنی کرده و معانی به دست داده شده او در بیشتر موارد درست است.

در سال ۱۳۴۴ محمدمین ادیب طوسی این مثلثات را براساس نسخه‌ای از کلیات با تاریخ ۹۲۳هـ که گفته شده از روی خط سعدی نوشته شده (!) و در کتابخانه ملی ملک در تهران نگهداری می‌شود، با مقابله با نسخه دیگری از کلیات که کتابت آن مربوط به قرن هشتم است و به شماره ۴۸۳۲ در همان کتابخانه محفوظ است و استفاده از چند نسخه چاپی در شماره دوم از سال هفتم نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ص ۱۷۵-۱۸۹، مجدداً به چاپ رساند و اشعار شیرازی آن را به شیوه خاص خود آوانویسی و به فارسی ترجمه کرد. ضبط‌های ادیب در بسیاری از موارد با اصل نسخه‌های خطی او مطابقت ندارند و قرائت‌های او غالباً من عندی و همراه با تصرف و معانی پیشنهادی او بیشتر مبتنی بر برداشت‌های شخصی است.

توضیحات لغوی او نیز اساساً فاقد مبنای علمی است. وی نسخه‌های مبنای کار خود را ارزیابی نکرده و مشخص نکرده است که آیا ابیات شیرازی مثلثات در این نسخه‌ها مشکوک است یا نه و نیز این که آوانویسی او مبتنی بر چه اطلاعاتی است.

چند سال بعد محمدجعفر واجد شیرازی متن عربی و فارسی و شیرازی مثلثات را با شرح ابیات عربی و شیرازی در سال‌های بیست و یکم و بیست و دوم مجلهٔ *یغما* با این مشخصات به چاپ رساند: سال ۲۱، ش ۵، مرداد ۱۳۴۷، ص ۲۶۴-۲۶۰؛ ش ۶، شهریور ۱۳۴۷، ص ۳۳۲-۳۳۰؛ ش ۱۱، بهمن ۱۳۴۷، ص ۶۳۵-۶۳۲؛ سال ۲۲، ش ۴، تیر ۱۳۴۸، ص ۲۱۶-۲۱۳؛ ش ۷، مهر ۱۳۴۸، ص ۴۰۰-۳۹۶؛ ش ۹، آذر ۱۳۴۸، ص ۵۲۸-۵۲۲ (کلاً ۲۸ صفحه).

این مقالات در ۱۳۴۹ از سوی مجلهٔ *یغما* به صورت رساله‌ای جداگانه نیز منتشر شد. بعدها واجد این اشعار را همراه با شرح غزل مَلَمَع حافظ و شرح یک غزل مثلث از شاه‌داعی در رسالهٔ جداگانه‌ای تدوین کرد که پس از مرگش که در دوم دی‌ماه ۱۳۵۵ اتفاق افتاد، با مقدمه‌ای از حبیب یغمایی با عنوان *شرح و تصحیح مثلثات شیخ اجل سعدی* از سوی ادارهٔ کل فرهنگ و هنر فارس، احتمالاً در ۱۳۵۶ یا ۱۳۵۷، در ۸۰ صفحه به چاپ رسید.

واجد ضبط ابیات را به صورت تلفیقی از چند نسخه که آنها را مشخص نکرده، به خط فارسی، اما با اعراب مشخص کرده و معانی آنها را نیز با مقایسه با اشعار شاه‌داعی و گاهی با غزل ملمع حافظ روشن کرده است. با آن‌که وی از زبان‌شناسی اطلاع نداشته، اما متوجه ساخت‌های دستوری شیرازی قدیم، به ویژه ساخت کُنایی - مطلق یا ارگتیو - اَبسُلوتیو بدون اشاره به نام و کیفیت این ساخت، شده و معانی ابیات را تقریباً در اکثریت موارد درست به دست داده است. وی در چند مورد که متوجه تلفظ و معنی کلمه‌ای نشده، به تصحیح قیاسی دست زده که ضبط نسخه‌های ما آنها را تأیید نمی‌کند. اعراب کلمات در متن او ظاهراً مبتنی بر نسخ مبنای کار او و نسخه‌های اشعار شیرازی سایر گویندگان شیرازی سراسر است.

از آن‌جا که هیچ یک از محققان مذکور در بالا، متن معتبر و صحیحی از اشعار شیرازی سعدی که مبتنی بر نسخه‌های صحیح باشد، به دست نداده‌اند و به تبع هیچ یک از آنان و نه هیچ محقق دیگری اطلاعات علمی دقیقی از تلفظ و ساختار گویش شیرازی سعدی ارایه نکرده، تصحیح این اشعار براساس نسخه‌های معتبر و مضبوط و بحث

دربارهٔ زبان آنها ضروری به نظر می‌رسد. بدین منظور نگارنده شش نسخه از کلیات شیخ را که به اصل یا عکس آنها دسترسی داشته و اشعار مورد نظر در آنها به صورت قابل قبولی ضبط شده‌اند، برگزیده است.

گویش شیرازی اساساً دنبالهٔ زبان پهلوی یا فارسی میانه است، اما در عین حال بعضی ویژگی‌های آن نشان دهندهٔ تفاوت آن با زبان پهلوی است. فارسی دری نیز دنبالهٔ زبان پهلوی است، اما باز بعضی خصایص آن با پهلوی متفاوت است. تفاوت‌هایی که از یک سو شیرازی با پهلوی دارد و از دیگر سو فارسی دری با پهلوی نیز بر هم منطبق نیستند، به این معنی که شیرازی از یک سو با پهلوی تفاوت دارد و از سوی دیگر با فارسی. ما در زیر به چند نمونه از این تفاوت‌ها اشاره می‌کنیم.

۱. سعدی واژهٔ سخن را به صورت نُحْن و نُحْه به کار برده است. در زبان پهلوی تلفظ یا واج «ث» /θ/ وجود نداشته است. سخن از ریشهٔ - /θah - Səgh-Sagh باستانی مأخوذ است. صورت فارسی باستان این کلمه دارای θ «ث» بوده و معلوم می‌شود که گویش شیرازی از این نظر دنبالهٔ پهلوی نیست، بلکه دنبالهٔ گویشی از فارسی میانه است که با فارسی باستان نزدیک‌تر بوده است. ث آغازی فارسی باستان در کلمهٔ «ثنزیدن» «سنجیدن» نیز در شعرهای شیرازی سعدی دیده می‌شود.

۲. سعدی فعل رنجیدن را به صورت رَنزیدن به کار برده است. در پهلوی نیز این کلمه با «ج» (رنج) تلفظ می‌شده است که ظاهراً از زبان پارتی گرفته شده است. صورتِ با «ز» خاص منطقهٔ فارس بوده است که در گویش شیرازی سعدی باقی مانده است.

۳. فعل گذشتن در زبان سعدی به صورت بدشتن تلفظ می‌شده است. تحول این کلمه از شکل پهلوی آن که Widardan باشد، با تحول فارسی آن متفاوت است.

بعضی ویژگی‌های ابیات شیرازی

۴. ساخت ماضی افعال متعدی نیز در گویش شیرازی با فارسی تفاوت دارد. ساخت فارسی ساخت فاعلی است، اما ساخت شیرازی ساخت کُنایی - مطلق است. صیغه‌ای مانند «خواندی» در شیرازی به صورت *xând* et تلفظ می‌شده است.

نگارنده متن کامل اشعار شیرازی سعدی را براساس چند نسخه مذکور در فوق، تصحیح کرده که در مجله گویش‌شناسی فرهنگستان زبان و ادب فارسی زیر چاپ است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی